

گونه‌شناسی موجودات عجیب در نسخه عجایب المخلوقات طوسی (قرن ۵۶ ق.)*

لیلا افشار

لیلا افشار، کارشناس ارشد نقاشی ایرانی، دانشگاه تهران، دانشکده‌گان هنرهای زیبا، تهران، ایران.

مینا صدری**

مینا صدری، دانشیار دانشگاه تهران، دانشکده‌گان هنرهای زیبا، تهران، ایران.

چکیده

نسخه‌ی معروف عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات (شگفتی‌های آفرینش) که توسط تألیف شمس‌الدین محمد بن احمد سلمانی طوسی (قرن ششم هـ.ق.) تألیف شده، شهرتی جهانی یافته است. نگاره‌های موجود در این نسخه به لحاظ اینکه با محوریت موجودات عجیب تصویر شده است، مورد مناسبی برای مطالعه گونه‌شناسی این موجودات است. هدف از این تحقیق، ابتدا معرفی نسخه عجایب المخلوقات طوسی (قرن ۵۶ ق.) و سپس دسته‌بندی گونه‌های مختلف موجودات در نگاره‌های این نسخه بوده است. به علت تخیل به کار گرفته شده در عناصر تصویری موجود در نسخه مورد نظر، نگاره‌ها دارای دقایق و ظرایف ویژه‌ای هستند، که آن‌ها را، نیازمند توجه و تحلیل دقیق کرده است. از این‌رو در این پژوهش، پس از معرفی نسخه و نگاره‌های آن، تلاش شده، براساس نوع عناصر تصویری، گونه‌های مختلف نگاره‌ها دسته‌بندی شده و در جدولی معرفی شوند. بر همین مبنای، این مقاله به دنبال بررسی این موضوع بوده است که آیا نگاره‌های این نسخه، قابلیت گونه‌شناسی دارند؟ و در پی پاسخ به این سؤال است: در نسخه عجایب المخلوقات طوسی (قرن ۵۶ ق.)، چندگونه از موجودات عجیب وجود دارد؟ روش تحقیق، توصیفی - تحلیلی و شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای - اسنادی است. روش تجزیه و تحلیل آثار بر مبنای مطالعات کیفی و از حیث هدف، بنیادین است. نتایج کلی تحقیق بر این امر اذعان دارند که تصاویر موجود در این نسخه در ۶ گونه‌ی موجودات عجیب تقسیم‌بندی شده است. یافته‌های آن موجودات عجیب در دو شاخه ترکیبی و تلفیقی قرار می‌گیرند. موجودات ترکیبی دارای چهار گونه است. شامل: ۱- پیکرگردانی انسانی ۲- پیکرگردانی حیوانی ۳- گیاهی ۴- صور افلاک است که البته این دسته‌بندی‌ها خود به دسته‌بندی جزئی‌تری تقسیم شده است. همچنین موجودات تلفیقی شامل دو گونه ۱- قصص قرآنی و روایات الهی ۲- موجودات عجیب و غریب (تلفیقی) ازدها، سیمرغ، دیو و فرشته تقسیم‌بندی شده است.

کلمات کلیدی

عجایب المخلوقات، شمس‌الدین محمد بن احمد سلمانی طوسی، موجودات عجیب و غریب، گونه‌شناسی.

*مقاله حاضر مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد لیلا افشار تحت عنوان: "مطالعه کارکرد نمادین موجودات غریب در ۷ نگاره نسخه عجایب المخلوقات طوسی (قرن ۵۶ ق.)" به راهنمای دکتر مینا صدری از دانشگاه تهران دانشکده‌گان هنرهای زیبا است.

**نویسنده مسئول مکاتبات: zarin.kelk@yahoo.com

مقدمه

عجایب‌نویسی و عجایب‌نگاری در فرهنگ، زبان و ادبیات ملت‌ها، بالاخص فرهنگ ایران، پیشینه و سابقه دیرینه‌ای دارد. عجایب المخلوقات و غرایب‌الموجودات، از دست‌نوشته‌های ایرانی است که موضوع آن عجایب‌نگاری است. این متن مورد توجه نگارگران قرار گرفته و نسخه‌هایی متعددی از آن به تصویر کشیده شده است. یکی از این نسخه‌های مصور، عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات شمس‌الدین محمد بن احمد سلمانی طوسی (قرن ۶ ه.ق) است که شهرتی جهانی یافته است. به تبع موضوع نسخه، نگاره‌های موجود در آن با محوریت موجودات عجیب تصویر شده است. به همین دلیل نگاره‌های آن مورد مناسبی برای مطالعه و تحلیل است. از آن جهت که این نسخه دارای اهمیت جهانی است و نگاره‌های ویژه‌ای دارد. از اهداف تحقیق، ابتدا معرفی آن و سپس دسته‌بندی گونه‌های مختلف موجودات عجیب در نگاره‌های این نسخه است. به علت تخیل به کار رفته در عناصر تصویری موجود در نسخه مورد نظر و خلق موجودات ترکیبی و تلفیقی، نگاره‌ها دارای دقایق و ظرایفی هستند که توجه و تحلیل دقیق آن‌ها را ضرورت می‌بخشد. موجودات این نسخه برگرفته از تخیلات نویسنده و به تبع آن نگارگر است و منشأ آن داستان‌ها و روایت‌هایی است که در بین مردم رواج داشته است. انواع موجودات عجیب و غریب با ویژگی‌های ترکیبی و تلفیقی گوناگون و ویژگی‌های فیزیکی و توانایی‌های منحصر به فرد در جای‌جای کتاب به چشم می‌خورد که نشان از ذهن خلاق نگارگر دارد. نگارگر گونه‌های مختلفی از موجودات را که مبنای آن تغییر و تحول شکل و تصویر، از انسان به حیوان و برعکس و از حیوان به حیوان و یا انسان و حیوان به گیاه است را پدید آورده و یا به تعبیری پیکرگردانی کرده است. خاستگاه این موجودات، طبیعت است. بر اساس مطالب طرح شده این تحقیق در پی یافتن این موضوع است که آیا موجودات نسخه مذکور، قابلیت دسته‌بندی و گونه‌شناسی دارند؟ و این که؛ در این نسخه چندگونه از موجودات عجیب وجود دارد؟ نگارندگان با یک بررسی گذرا به این فرضیه رسیده‌اند که نسخه عجایب‌المخلوقات طوسی، گونه‌های مختلفی از موجودات عجیب را به وجود آورده و این گونه‌ها قابل دسته‌بندی هستند.

۱. پیشینه پژوهش

با توجه به منابع جمع‌آوری شده در خصوص نسخه عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات طوسی (قرن ۶ ه.ق) مقاله و پایان‌نامه‌هایی وجود دارد؛ از جمله، مقاله رشوندزاده (۱۳۸۸) با عنوان «پیشرفت‌های حیرت‌انگیز: عجایب و غرایب‌الموجودات» در مجله "کتاب ماه هنر" به شماره ۱۲۳ است که به معرفی مختصر کتاب عجایب طوسی پرداخته شده است. پایان‌نامه الهام باجلان (۱۳۹۲) با عنوان «مطالعه خصوصیات تصویری نگاره‌های عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات زکریا قزوینی با تصحیح شمس‌الدین محمد بن محمود بن احمد السلمانی الطوسی» با راهنمایی، دکتر پرویز اقبالی و دکتر خشایار قاضی‌زاده در دانشگاه شاهد به این موضوع پرداخته است. این تحقیق ساختار برخی از تصاویر نسخه‌ی عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات زکریا قزوینی که توسط شمس‌الدین محمد بن محمود بن احمد سلمانی طوسی در (قرن ۶ ه.ق / ۱۰ م) نگاشته شده است را از منظر توجه به ساختار علمی آموزشی تصاویر بررسی کرده است. هدف این پژوهش، توضیح جایگاه تصاویر عجایب المخلوقات و کتاب‌هایی از این دست، در تصویرسازی علمی و آموزشی است. همچنین بیان روش‌ها و سبک‌های که در تصویرسازی علمی و آموزشی این کتاب به‌کاربرده شده، مورد توجه است. با این حال، تا کنون پژوهشی در خصوص معرفی تصاویر و دسته‌بندی نگاره‌های این نسخه انجام نشده است. قصد نگارندگان از انجام این پژوهش معرفی نسخه و گونه‌شناسی موجودات عجیب است.

۲. روش پژوهش

پژوهش پیش‌رو به روش توصیفی-تحلیلی است. این تحقیق براساس مطالعه اسنادی نسخه خطی عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات طوسی (قرن ۶ ه.ق) انجام شده و گونه‌های موجودات عجیب و غریب دسته‌بندی قرار خواهند گرفت. شیوه‌ی شناسایی منابع، کتابخانه‌ای و ابزار گردآوری مطالب فیش‌برداری و مشاهده تصویر است. به‌جز مطالعات کتابخانه‌ای (مقالات، پایان‌نامه‌ها، کتب)، اطلاعات گردآوری‌شده از طریق خوانش تصویر و مشاهده‌ی آثار خواهد بود. علاوه بر آن استفاده از وب‌سایت‌های اطلاعاتی و پایگاه‌های هنری و کتابخانه‌ای مجازی کمک شایانی به این تحقیق خواهد نمود. داده‌ها به‌صورت موردی بررسی و تحلیل قرار گرفته‌اند.

۳. معرفی نسخه عجایب المخلوقات طوسی - (قرن ۶ ه.ق)

نسخه‌ی معروف عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات که شمس‌الدین محمد بن احمد سلمانی طوسی تألیف کرده، بعدها ممکن است با خط نستعلیق توسط یک کاتب ایرانی در قرن دهم هجری در ترکیه‌ی عثمانی نوشته شده باشد. متن با یکصد و هشتاد و یک نقاشی در اندازه‌های مختلف نشان داده شده و نمادنگاری جالبی را در مجموع نسخ ایران ارائه می‌دهد. جلد چرمی قرمز این کتاب با نسخه‌ی خطی آن هم‌دوره نیست و احتمالاً مربوط به قرن سیزده هجری باشد. این نسخه در قالب فرم کتاب و با متن اصلی به زبان فارسی و عناوین آن به زبان عربی نگاشته شده است. ابعاد این نسخه $۲۳/۵ \times ۳۶/۵$ سانتی‌متر و سطح نوشتاری آن $۱۳ \times ۲۲/۵$ سانتی‌متر و خطوط حاکم بر صفحه ۲۱ خط است (Tusi, 1966, p.3). نسخه‌ی عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات طوسی هفتصد و یازده صفحه است و شامل ده رکن، با رکن اول در مورد عجایب الاجرام علویه و آنچه بدان تعلق دارد، شامل چهار باب و یک فصل آغاز می‌شود و با رکن دهم، یعنی درندگان و جانوران که شامل دو فصل و دو باب است پایان می‌پذیرد.

کتاب با ساختار دایره‌المعارفی خود، شامل موضوعاتی در زمینه‌ی شگفتی‌های موجودات و آفریدگان جهان، ستاره‌شناسی، انواع فرشتگان، دریاها و جزایر آن، سرزمین‌ها، کوه‌ها، معادن، گونه‌های گیاهی و جانوری، برتری آدمی و عجایب ذات او، شهرها و مساجد، کنیسه‌های یهودیان، طلسمات، نیرنگ‌ها، و جن و شیاطین است. یکی از شگفتی‌های جهان ما گستردگی جغرافیایی است که هزاران سال پیش در تصرف ایرانیان بوده است. این کتاب حقایق واقعی با داستان‌ها و حکایت‌های عجیب و غریب آمیخته و در واقع مرز میان واقعیت و تخیل برداشته و تصاویر عجیب و غریب پیش روی مخاطب ارائه شده است.

۴. عجایب و غرایب موجودات در نسخه طوسی (قرن ۶ ه.ق)

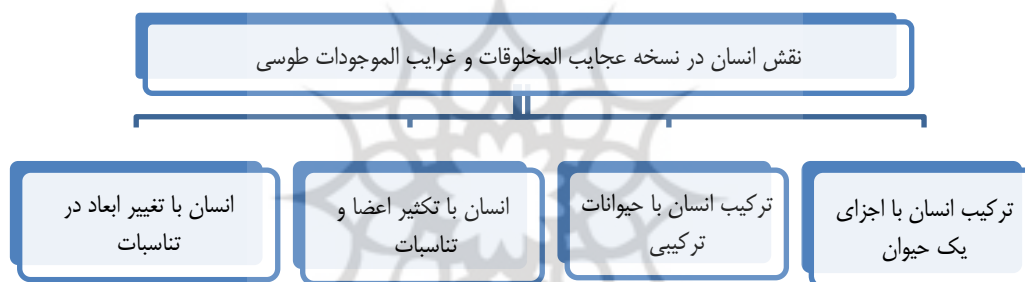
عجایب المخلوقات تألیف شمس‌الدین محمد بن احمد سلمانی طوسی (قرن ششم ه.ق)، کتاب منحصر به فردی در مورد موجودات عجیب و غریب است که نسخه‌های زیادی از آن باقی مانده و به دلیل عجایب و غرایب این متن، مورد توجه نگارگران بوده است. در این نسخه شاهد ترسیم نقوش متعددی هستیم که هر یک بیانگر جنبه‌های مختلف زندگی مادی و معنوی بوده است. در بین این نقوش به موجودات ترکیبی و تلفیقی برمی‌خوریم که در دنیای محسوسات وجود خارجی ندارند و تشکیل شده از نقوشی هستند زاییده‌ی ذهن خلاق نگارگران گذشته که قسمتی از آن ریشه در طبیعت دارد. موجوداتی که مخلوق خداوند نیستند و در طبیعت وجود ندارند، اما کاملاً محصول تخیل و تصور انسانی بوده و شکل ظاهری‌شان از دخالت‌های انسانی ایجاد شده است. آفرینش این موجودات در ارتباط با اسطوره‌ها و داستان‌های آنان درباره‌ی ایزدان، جانوران و قهرمانان اساطیری مورد پرستش آنان بوده است. این موجودات از دو یا چند حیوان مختلف‌اند و یا ترکیبی از انسان و حیوان‌اند با قوا و نیروی برتر دو حیوان و یا حیوان و انسان که می‌توانستند با توانایی‌هایشان نقش دافع و حافظ آنان و خالق برخی پدیده‌ها و عناصر طبیعی و گاه نقش موجودات شرور یا موجودات قهرمانانه را داشته باشند.

لازم به ذکر است که در این دسته‌بندی با توجه به معنا و مترادف‌های واژه‌ی عجیب که عبارتند از: «عجیب» به معنای: شگفت‌آور، شگرف، هرچه که از آن تعجب کنند (Amid, 2029, p. 637) و همچنین کار شگفت، امری شگفت‌آور، ناشناخته (Dehkhoda, 1994, p.3) ذکر شده است. در کنار سایر موجودات در نگاره‌ها بررسی شده و در دسته‌ی موجودات عجیب یا «تلفیقی» جای گرفته‌اند. تلفیق به این معنا که حالت شخص یا شیء از صورتی به صورت دیگر تبدیل شود و پیکری تازه و نو یابد، به طوری که نهاد و نهان آن دچار تغییراتی بنیادی گردد و در نتیجه، در صورت و باطن او تحول و تغییری تازه ایجاد شود. این تحقیق نگاره‌ها را به شش گونه موجودات موجودات عجیب در نسخه شمس‌الدین محمد بن احمد سلمانی طوسی (قرن ۶ ه.ق) به دسته اصلی قابل تقسیم هستند. عجیب و غریب و یا داستان‌ها و حکایت‌هایی با موضوعات عجیب و غریب تقسیم‌بندی شده است. شامل: ۱- انسانی ۲- حیوانی ۳- گیاهی ۴- صور افلاک ۵- قصص قرآنی و روایات الهی ۶- موجوداتی با اعمال رفتار و عجیب در داستان‌ها و حکایت‌هاست. در این دسته‌بندی با موجودات عجیب و غریب مواجه هستیم یا در شکل ظاهری موجودات

یا در داستان‌ها و حکایت وجود دارد. تعدادی از تصاویر عجیب نسخه عجایب المخلوقات طوسی را با توجه به صفحات این مقاله آورده شده است.

۴-۱. انسانی

نگارگر نسخه عجایب المخلوقات با تصویر کشیدن انسان با اصول ثابت، با توجه به حالت عاطفی در چهره‌ها، که کمتر در آثار نگارگری وجود دارد به نمود کلی از انسان دست یافت. این نقوش در عین الهام گرفتن از طبیعت، با توجه به قوه تخیل به خلق انسان پرداخته که فردیت او مهم نیست؛ بلکه انسانیت او در قالب و صورتی قراردادی به باور هنرمند و انسان تبدیل شده است. در نقوش انسانی آنچه، جلب توجه می‌کند خلق تصویر با صورت یا رفتارهای خرق عادت که موجب شگفتی در انسان می‌گردد. انسان در این نسخه گاهی همراه با تغییراتی در ساختار و اندام‌های اضافی همچون دست‌ها و سرها که می‌تواند نشانی از میل به قدرت باشد و یا با داشتن صورت ظاهری خود به انجام کارهای با نیروی ماورایی طبیعی انجام می‌دهد. این امر در هر دوره و زمانی عجیب و غیرعادی به نظر می‌رسد و فراتر از حوزه و توان معمولی انسان‌ها و حتی نوابغ و افراد استثنایی به شمار می‌آید. در نگارگری ایران همانطور که اجسام منبع نور مشخصی ندارد و همه چیز در نور قرار دارد این نگاره‌ها هم در نور هستند و نقش انسان مجرد و آسمانی بدون حجم پردازی است. انسان در نگاره‌های عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات به گونه‌های مجزاتر در شکل ۱ تقسیم شده است. این تصاویر طبق دسته‌بندی در جدول ۱ دیده می‌شود.

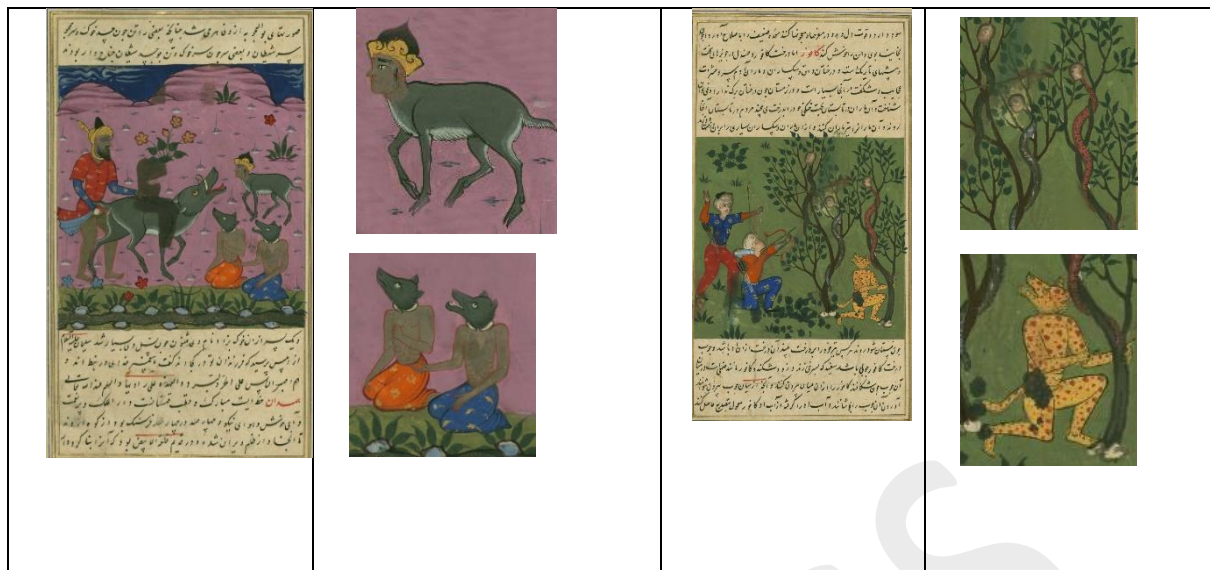
شکل ۱: نقش انسان در موجودات عجیب، (منبع: نگارندگان)

Fig 1: Typology of human role (Source: Authors)

جدول ۱: تصویر انسان در ترکیب با حیوانات (منبع: نگارندگان)

Table 1: Human Animal transformation (Source: Authors)

پیکرگردانی انسانی Human transformation			
ترکیب انسان با اجزای یک حیوان Combining humans with animal components			
نگاره‌ی کامل Full picture	جزئیات نگاره Drawing details	نگاره‌ی کامل Full picture	جزئیات نگاره Drawing details

شهر همدان و موجودات عجیب (از روی متن نگاره). (سر انسانی با بدن آهو) و (بدن انسانی با سر سگ یا گرگ)

وصف درخت کافور و صندل و عجایب اطراف درخت (طوسی، ۱۳۴۵، ۳۲۲).
(ترکیب سر انسان با بدن مار) و (ترکیب بدن انسان با سر گرگ)

ترکیب انسان با حیوانات ترکیبی
Combining humans with hybrid animals

فرش ناس موجودی نیمه‌ی تن او به آدمی ماند و نیمه‌ی دیگر به اسب ماند (طوسی، ۱۳۴۵، ۵۶۰). (ترکیب بال با بالا تنه انسان و پایین تنه اسب و شاخی بر سر).

شخصی دندان‌های دراز، مانند خوک و چنگ‌هایی همچون چنگ شیر بر سر آن کوه آید برهنه و آواز کند. همه‌ی حیوانات جمع شوند و ایشان را به جایی که خود داند برده (از روی متن نگاره). (ترکیب انسان با دندان دراز خوک و چنگ‌هایی همچون چنگ شیر)

انسان با تکثیر اعضا و تناسبات
Humans with proliferation of limbs and proportions

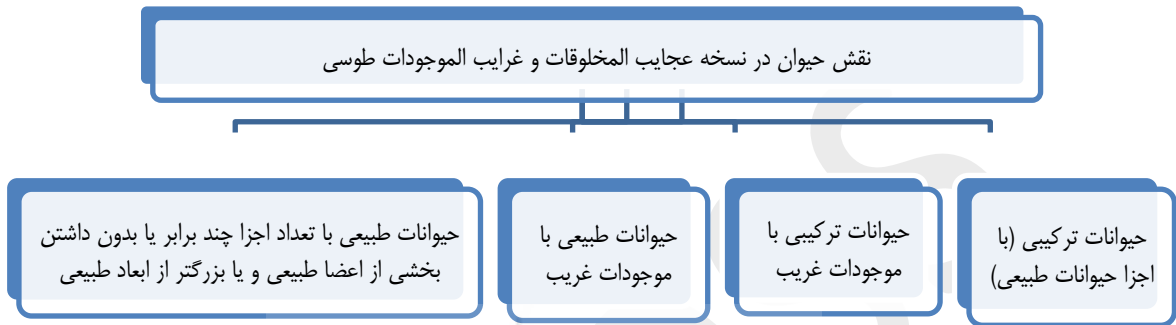
نگاره‌ی کامل	جزئیات نگاره	نگاره‌ی کامل	جزئیات نگاره
Full picture	Drawing details	Full picture	Drawing details

			
<p>فلک زحل (از روی متن نگاره)، (انسان با ترکیب و تکثیر چند دست)</p>		<p>حکایت مردمی که عقرب بریان کنند و بخورند و کارها و رفتارهای عجیب انجام دهند (از روی متن نگاره)، (انسان با ترکیب و تکثیر چند دست)</p>	
<p>انسان با تغییر ابعاد در تناسبات Human with changing dimensions in proportions</p>			
<p>نگاره‌ی کامل Full picture</p>	<p>جزئیات نگاره Drawing details</p>	<p>نگاره‌ی کامل Full picture</p>	<p>جزئیات نگاره Drawing details</p>
			
<p>حکایتی کردند: از اسکندر پرسیدند که در عالم عجایب چه دیدی؟! او گفت شخصی بسیار عظیم و بزرگ که همه‌ی اندام او از مو و گوش پهن و دست‌هایی چون دست اسب و گردن نداشت (از روی متن نگاره)، (انسانی بزرگتر از ابعاد واقعی)</p>		<p>حکایت: به غارس رسیدم قومی را دیدم صورت‌های نیکو و دست‌های کوتاه و پاهای دراز استخوانی. یکی از آنان جست و برگردن من سوار شد. مردمی که صورت‌های نیکو و دست‌های کوتاه و پاهای دراز استخوانی داشتند (از روی متن نگاره)، (انسان‌هایی کوتاهتر از ابعاد واقعی)</p>	

۴-۲. حیوانی

طوسی در نسخه عجایب المخلوقات به توصیف خواص و ویژگی‌های حیوانات و به نقل حکایات و اشاراتی تاریخی و مذهبی مرتبط با حیوانات پرداخته است. نگارگران با توجه به توصیفات و تخیلات خود به خلق تصاویر با تعدد اعضا و بزرگتر از ابعاد واقعی و اغراق در اجزای حیوانات و در بیشتر موارد به خلق حیوانات ترکیبی که از انواع مختلف حیوانات گرفته شده و با دیگر خصوصیات

و حیواناتی جمع شده پرداخته‌اند؛ که عموماً به خوبی شناخته نیستند و به نظر می‌رسد فرد به فرد می‌تواند نماد و سمبل مشخص داشته باشند. ژان شوالیه نیز در مورد تعدد و تکثر اعضا چنین می‌گوید: «در تمام فرهنگ‌ها، تصاویر و نقش‌هایی از حیوانات دوتایی (جفت) دیده می‌شود، دو مار، دو اژدها، پرندگان، شیران، خرس‌ها و دیگر نمونه‌های دوتایی. عمل دوتایی کردن حیوانات نه صرفاً به خاطر تزیین بوده و نه نشانه‌هایی از تأثیرات مانوی. بلکه تمامی حیواناتی که بدین صورت تصویر شده‌اند، نوعی دوقطبی‌گری نمادین دارند یعنی هم نماد خیر و هم شر هستند و با این تصویر دوتایی با محملی دوسویه، بر این دو نماد تکیه شده است» (Chevalier et al, 2000, p.267). گونه‌های مختلف حیوانات در نسخه عجایب المخلوقات و غریب الموجودات طوسی در شکل ۲ رسم شده است. این تصاویر طبق دسته‌بندی در جدول ۲ دیده می‌شود.

شکل ۲: پیکرگردانی حیوانات (منبع: نگارندگان)
 Fig 2. Animal body transformation (authors: source)

جدول ۲: حیوانات ترکیبی (منبع: نگارندگان)
 Table 2: hybrid animals (Source: Authors)

پیکرگردانی حیوانات Animal body transformation			
حیوانات ترکیبی (با اجزا حیوانات طبیعی) hybrid animals (with natural animal components)			
نگاره‌ی کامل Full picture	جزئیات نگاره Drawing details	نگاره‌ی کامل Full picture	جزئیات نگاره Drawing details
			
در وصف زمین مکه و عرب بسیار کوهی است با موجودات عجیب (ترکیب خروس با شاخ گوزن). (از روی متن نگاره).		در وصف ملخ (ترکیب ملخ با بال عقاب و شکم مار و دنباله‌اش مانند کژدم و پاهای شتر و سرعتش مانند یوزپلنگ). (از روی متن نگاره).	

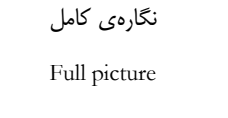
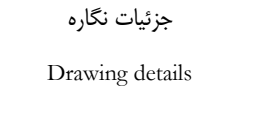
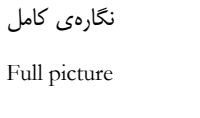
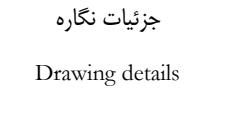
حيوانات ترکیبی با موجودات غریب
Animals hybrid with strange creatures

نگاره‌ی کامل Full picture	جزئیات نگاره Drawing details	نگاره‌ی کامل Full picture	جزئیات نگاره Drawing details
			
<p>ملک معراج در کنار دریای طائیل رسید و به تماشای دریا می‌کرد و عجایب و غرایب می‌دید (از روی متن نگاره). (ترکیب حیوان خیالی با سر اژدها)</p>		<p>جزیره زره جایی است با موجودات عجیب و غریب (از روی متن نگاره). (ترکیب حیوان خیالی با سر شتر و بال)، (انسان با سر سگ و شاخ گاو)، (ماهی با سر اژدها)</p>	

حيوانات طبیعی با موجودات غریب
Natural animals with strange creatures

نگاره‌ی کامل Full picture	جزئیات نگاره Drawing details	نگاره‌ی کامل Full picture	جزئیات نگاره Drawing details
			
<p>ماهی عجیب و غریب (از روی متن نگاره). (اژدهای ماهی)</p>		<p>جانوری عجیب در میانه نیشابور و طوس (از روی متن نگاره). (ترکیب اسب با بال و پایین تنه اژدها)</p>	

حيوانات طبیعی با تعدد اجزا چندبرابر یا بدون داشتن بخشی از اعضا طبیعی و یا بزرگتر از ابعاد طبیعی
Natural animals with a multiplicity of components or without having a part of normal organs or larger than normal dimensions

نگاره‌ی کامل Full picture	جزئیات نگاره Drawing details	نگاره‌ی کامل Full picture	جزئیات نگاره Drawing details
			

			
<p>برج حمل (از روی متن نگاره). (حیوانی با دو سر گوسفند)</p>		<p>در وصف زمین مکه و عرب بسیار کوهی است با موجودات عجیب (از روی متن نگاره). (پرنده‌ای با دو سر)</p>	
			
<p>مردمی که اطراف شخصی با اسب بدون سر جمع شدند و از احوال و شرح حال او پرسیدند (از روی متن نگاره). (اسبی بدون سر در حال حرکت)</p>		<p>حکایت شخصی در اسکندریه دیدم یک ماه در این شبها می رفت و گفت در رم و شام گردیده‌ام و زمین را دیده‌ام و کرم‌ها و حشرات موزیانه دیده‌ام. مورچه‌ها را دیدم بسیاری از لشکر وی را خوردند (از روی متن نگاره). (مورچه‌های ابعاد بزرگ)</p>	

۳-۴. گیاهی

ترکیب و آمیختگی حیوانات و انسان با گیاهان در فرهنگ ایران باستان به عنوان درخت واق واق نماد پیشگو است. «پیشچین صدای باد و تولید اصوات نامفهوم نیز تصویری از قدرت سخن گفتن درختان به وجود می‌آورد. این تصورات می‌توانست الهام بخش افسانه‌ها و داستان‌های تخیلی بوده و از طرفی، بر ذهن خلاق هنرمندان در تصویر کردن آن‌ها نیز تأثیرگذار باشد» (Taheri, 2011, p.47). درخت اسبرنگ یا همان واق واق بیشتر در حواشی نسخه‌ها، روی جلد‌ها، حواشی نگاره‌ها، و به صورت واق واق است که میوه آن درخت شکل انسان بوده است و همین نکته گرچه ریشه در افسانه‌های غیر واقعی دارد، هنرمندان را الهام می‌بخشد از آن به عنوان آرایه تزئینی بهره بگیرند و شکل خاصی را پدید می‌آورند» (Ajand, 2009, p.5).

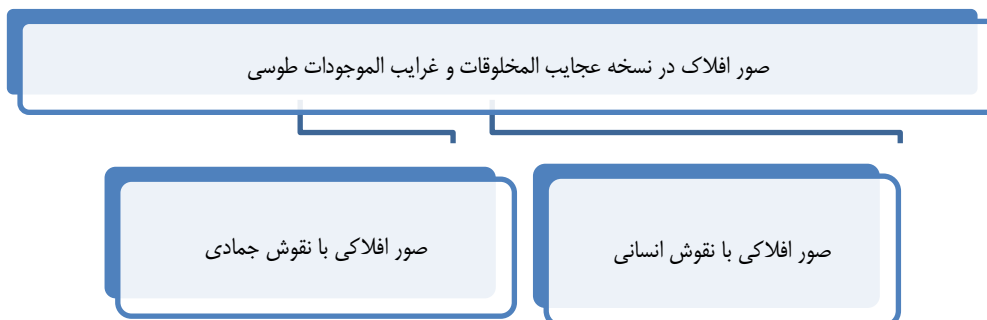
طوسی در نسخه عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات در مورد گیاهان و درختان با سر انسانی و حیوانی که می‌گوید: «اسبرنگ، گیاهی است به جزیره خیزران روید در صحرای نرم و از زمین بر آید مانند صورت آدمی، سر و موی و دست و پا و دهن و چشم همه پیدا مگر که رفتار ندارد و مثل آن بر کوه لایس درخت‌هاست برگ‌ها فراخ دارد بر هر برگی صورت آدمی و علت آن آفریدگار داند» (Tusi, 1966, p.307). در اینجا درخت اسبرنگ یا همان درخت واق واق با سرهای انسانی و حیوانی موجودات غریب همچون ازدها تزئین یافته است. برخی از این اشکال در جدول ۳ که توسط نگارگر نسخه عجایب المخلوقات ارائه شده، اختلاط و امتزاج ترکیب‌های سنتی- تزئینی و تخیلی را نحوی زیبا و منحصر به فرد نشان می‌دهد.

جدول ۳: گیاهان (منبع: نگارندگان)
Table 3: Plant Typology (Source: Authors)

گیاهی plant				
نگاره‌ی کامل Full picture	نگاره‌ی کامل Full picture	جزئیات نگاره Drawing details	نگاره‌ی کامل Full picture	جزئیات نگاره Drawing details
				
درخت اسببرنگ، درخت واق واق (طوسی، ۱۳۴۵، ۳۰۷). (درختی با سر انسان و حیوان)	درختی در زمین یمن که ماه حرام بیرون آید تا آنگیهرها را پر کنند و چون ماه حرام تمام شد بازایستد (ازروی متن نگاره). (گیاهانی با سر انسان)		درخت اسببرنگ، واقواق (طوسی، ۱۳۴۵، ۳۰۷). (درختی با سر انسان و حیوان)	

۴-۴. صور افلاک

طوسی در نسخه عجایب المخلوقات در برخورد برج‌های دوازده‌گانه چنین گفته است. «بدان که افلاک مشتمل است بر قطب شمال و آن دوازده قسمت و برابر آن قطب جنوب و هم دوازده قسمت است. در میان این دو قطب منطقه البروج بر آن دوازده‌برج است و برجی بر صورتی چنان که یادکرده‌اند؛ اما آنچه گویند بعضی بر صورت آدمی‌اند چنانکه همچون جوزا، الجاثی، حوا و مسلسل و بعضی بر صورت جماداند چنانکه میزان و سنبله و اکلیل، اما دیگر ستاره‌ها را یاد نکردند» (Tusi, 1966, p.34). شکل ۳ و در جدول ۴ ترسیم شده است. همانطور که دیده می‌شود، نگارگر با توجه به متن نویسنده و قدرت تخیل خود به خلق تصاویر عجیب و غریب پرداخته؛ رنگ‌ها و شیوه نقاشی نگاره‌ای این نسخه مانند شیوه دوره صفوی است. قلم‌گیری سیاه و توجه به ریزه‌کاری، سادگی و صراحت در طرح و استفاده از رنگ تخت در ترسیم نگاره وجود دارد. با مطالعه نسخه عجایب المخلوقات به نتیجه رسیدیم که در موارد معدودی تصویر زن با توجه به اعتقادات مذهبی ایرانیان، کمتر عنصر اصلی تصویر شده است. زن در قالب خورشید پشت شیر پنهان شده است؛ چهره‌ای از خورشید را با صورت زن با ابروان پیوسته تصویر شده است. ترکیب این دو عنصر با یکدیگر مفهوم نمادین دارد. نقش شیر و خورشید به عنوان نماد خوش یمن مورد توجه منجمین و هنرمندان بوده است.

شکل ۳: صور افلاک (منبع: نگارندگان)
Fig. 3: Sky planets, (Source: Authors)

جدول ۴. صور افلاک (منبع: نگارندگان)
Table 4. Sky planets (Source: Authors)

صور افلاک Sky planets			
			
<p>برج سرطان (خرچنگ) چهارمین برج فلکی از دایره البروج است (از روی متن نگاره).</p>	<p>فلک جوزا (دوپیکر) سومین برج فلکی از دایره البروج است (از روی متن نگاره).</p>	<p>برج ثور (گاو) دومین برج فلکی از دایره البروج است (از روی متن نگاره).</p>	<p>برج حمل (قوچ یا بره) اولین برج فلکی - منطقه البروج است (از روی متن نگاره).</p>
			
<p>برج عقرب (کژدم) هشتمین برج فلکی از دایره البروج است (از روی متن نگاره).</p>	<p>برج میزان (ترازو) هفتمین برج فلکی از دایره البروج است (از روی متن نگاره).</p>	<p>برج سنبله (دوشیزه یا خوشه) ششمین برج از دایره البروج است (از روی متن نگاره).</p>	<p>برج اسد (شیر) پنجمین برج فلکی از دایره البروج است (از روی متن نگاره).</p>
			
<p>برج حوت (ماهی) یازدهمین برج فلکی از دایره البروج است (از روی متن نگاره).</p>	<p>برج دلو (آبریز) یازدهمین برج فلکی از دایره البروج است (از روی متن نگاره).</p>	<p>برج جدی (بزغاله) دهمین برج فلکی از دایره البروج است (از روی متن نگاره).</p>	<p>برج قوس (کمان) نهمین برج فلکی از دایره البروج است (از روی متن نگاره).</p>

۴-۵. قصص و روایات الهی

نگارگر با تکریم به باورهای عامه مردم، تاکید بر جنبه‌های اخلاقی خیر و شر و حفظ منش انسانی متأثر از زندگی ائمه اطهار (ع) و توصیف مفاهیم معنوی، بایبانی ساده و نمادین، از نیروهای خیر و شر با تلفیق جنبه‌های واقعی و ذهنی، آثار ارزشمندی را خلق کرده است. مذهب و هنر در تاریخ گذشته ما همواره رابطه تنگاتنگ داشته است. هنر نگارگری همواره تابع شعر و اندیشه‌های دینی و فلسفی است. آنچه در نگاره از عالم حسن تصویر می‌شود، تصویر جهان خارج با همه تنوع‌ها و تفاوت‌هایش نیست زیرا این همان چیزی است که ما ادراک می‌کنیم. داستان‌های مذهبی و روایات الهی را با توجه به معنای عجیب می‌توان گفت: حادثه یا نمودی است که به صورت محسوس وجود ندارد و به وسیله انسان یا سایر عوامل طبیعی نادر به وجود آمده، به اصطلاح عجیب گفته می‌شود. همانند براق، فرشته در نگاره معراج پیامبر به تصویر کشیده شده است. پس اگر انسان حیوان یا موجود غریب شکل را ببیند با فعلی که مخالف باشد از آن تعجب می‌کند. مخلوقات عجیب در باورهای عامیانه نقش عمده‌ای را بازی می‌کنند. طبق تعاریف و تصاویر موجود هر یک از مخلوقات عجیب، شکل خاصی دارند و در داستان به آن شکل شناخته شده‌اند؛ برای مثال فرشتگان با بال و تاج، گاه به شکل انسان و گاه به شکل پرنده‌گان تصویر می‌شوند. ذهن انسان نخستین با دیدن این مخلوقات و یا تصاویر (تلفیقی و ترکیبی) تعجب می‌کند زیرا که برخلاف حالت معمول و آنچه خود با آن آشنا بوده و می‌دیده و می‌شناخته است، خلقت آنان را به نحوی شگفت‌انگیز توصیف می‌کند. این تصاویر طبق دسته‌بندی در جدول 5 دیده می‌شود.

جدول 5: قصص و روایات الهی (منبع: نگارندگان)

Table 5: Divine Stories and Narrations (Source: Authors)

قصص و روایات الهی Divine stories and narrations			
			
داستان حضرت سلیمان با شنیدن صدای مورچه (از روی متن نگاره). (فرشته و دیو)	درگیری حضرت علی (ع) با اژدها (از روی متن نگاره). (اژدها)	داستان حضرت سلیمان (ع) و سیمرغ (از روی متن نگاره). (سیمرغ و فرشته)	داستان آوردن هدایا برای حضرت سلیمان (ع) (از روی متن نگاره). (دیو)

			
<p>دیوانی هایی که از حیلله‌های خود به ابلیس گزارش می‌داند (از روی متن نگاره). (ابلیس و دیوان)</p>	<p>داستان حضرت سلیمان (ع) و مردی که چشم و پای او را شفا داد. (از روی متن نگاره). (دیوان)</p>	<p>داستان حضرت ابراهیم (ع) و اثر نکردن آتش بر او (از روی متن نگاره). (فرشته)</p>	<p>داستان حضرت سلیمان (ع) و خواب دختری که سه علم را بشکست (از روی متن نگاره). (فرشته و دیو)</p>
			
<p>حاملان عرش الهی (از روی متن نگاره). (فرشتگان با سر حیوانی)</p>	<p>سخن گفتن حضرت عیسی (ع) با فرشته (از روی متن نگاره). (فرشته و اژدها)</p>	<p>معراج پیامبر (ص) (از روی متن نگاره). (براق و فرشته)</p>	<p>حدیث (و کل فی فلك يسبحون) (از روی متن نگاره). (فرشته)</p>

۴-۶. موجودات غریب (تلفیقی) اژدها، سیمرغ، دیو و فرشته

موجودات غریب (تلفیقی) شامل: اژدها، سیمرغ، دیوان و فرشتگان بر اساس (شکل ۴) می‌توان انواع فرم‌های اژدهای به‌کاررفته در نگاره‌های عجایب المخلوقات را مشاهده کرد. تنوع طرح اژدها نشان‌دهنده مهارت هنرمند در پرداخت به موضوعی است که اگرچه در واقعیت با آن مواجه نشده است اما ذهن خلاق او می‌تواند این موجود را در فرم‌های متعدد طراحی نماید. در برخی از بدن اژدها به‌صورت مار (خزنده) و در اکثر فرم‌های اژدها به‌صورت موجودی با بدن ماری شکل ترسیم شده‌اند که دارای یک جفت دست‌وپا است و در برخی موارد نیز بدن شبیه سوسماری بزرگ یا تمساح مانند است که در این مورد طول بدن کوتاه‌تر از نمونه‌های ماری شکل است. دهان باز و در حال نعره زدن نشان داده شده است و اکثر موارد بدن اژدها دارای تزئیناتی شعله‌شان است که روی شانها قرار گرفته است. بدن اژدهایان دارای خال‌های نامنظمی است. (جدول ۶).

اژدها نماد نفس ملعون آدمی است؛ نفسی که همانند اهریمن در تعارض و نزاع با نمادهای سعادت آدمی است. نقش مقابل او، سیمرغ به عنوان نماد خیر و خیر خواهی دارای نقش خدایی است که در این میان، نگارگر در مقام تصویرگر با رعایت آداب ودیعه الهی در استناد به اسطوره‌های آیینی و کهن نزاع سیمرغ به عنوان نماد نور و روشنایی را در مقابل اژدها که نماد تاریکی و ظلم جای داده است. در اسطوره‌ها سیمرغ در روند نزاع با اژدها و در نهایت با غلبه بر آن، کشتن یا چیرگی بر آن و در اختیار داشتن زمام این نفس شوم و سرکش است. نفسی که بسان اهریمن، دشمن سعادت آدمی و تنها پس از کشتن یا محبوس نمودن آن است که می‌توان با خاطری آرام به سلوک پرداخت. دیو در باورهای اساطیری و داستان‌ها موجودی است زاییده‌ی اهریمن که گاهی به خود

اهریمن نیز نسبت داده می‌شود. دیو با ویژگی‌های ظاهری و توانای‌های خاص خود شکلی از موجودی خشن، دشمن‌خو، خاذق و چالاک و توانایی‌هایی را ارائه می‌دهد. در اساطیر ایرانی، همه‌جا دیو با چنین تصویرها و ویژگی‌های ظاهری خود، همانند انسان یا حیوان واقعی دیده می‌شود. او داستان خاص خود را دارد و در بین مردم او را به همان صورت که توصیف شد، باور داشته‌اند و حضور او را در زندگی و پهنه‌ی حیات خود، همانند دیگر موجودات به‌عنوان واقعیت تلقی کرده‌اند و این امر دیو را در کنار دیگر موجودات و مخلوقات واقعی جهان نشانده و به آن رسمیت وجودی داده است، به‌نحوی که در حیات معنوی، از جمله ما ایرانیان، این موجود با نام‌ها و تعبیرات گوناگون مثبت و منفی حضور دارد و به‌عنوان واقعیت اسطوره‌ای مطرح می‌شود. فرشتگان در فرهنگ اسلامی دسته‌ای از مخلوقات پروردگار هستند. بر اساس روایات و داستان‌های اسلامی، خدا فرشتگان را به اشکال و ابعاد مختلف آفریده تا برای اهداف گوناگون خدمت کنند. فعالیت و تلاش آن‌ها به‌ویژه برای محافظت از درهای عرش، توسعه می‌یابد که باید در برابر حمله و کنجکاوی جن‌ها و شیاطین حفظ شوند. در قرآن ذکر شده که هر جن و شیطانی که بکوشد به یکی از این درها نزدیک شود، فوراً سنگ‌باران یا شهاب باران خواهد شد. فرشتگان که ملک جوهری بسیط در حیات و عقل و بیان، منزه‌اس؛ از ظلمت و شهوت و کینه و خشم به دور است. وجود فرشتگان از بهر صلاح عالم است و تمام موجودات و کمال اشیاء و عقل را مجال و محل نیست.

جدول ۶: موجودات غریب (منبع: نگارندگان)

Table 6: Strange creatures (Source: Authors)

موجودات غریب Strange creatures			
اژدها Dragon			
نگاره‌ی کامل Full picture	جزئیات نگاره Drawing details	نگاره‌ی کامل Full picture	جزئیات نگاره Drawing details
			
دریای عمان و موجودات آن (از روی متن نگاره). (اژدهای ماری)		داستان انوشیروان و اژدهای دوسر که گنج میان داشت (از روی متن نگاره). (اژدها (ماری با دو سر))	
اژدهای ترکیبی Hybrid Dragon			
نگاره‌ی کامل Full picture	جزئیات نگاره Drawing details	نگاره‌ی کامل Full picture	جزئیات نگاره Drawing details

			
<p>داستان کودکی که تا به امروز دروغ نگفت و کاروانی که قصد جدال و قتل داشت (از روی متن نگاره). (موجودی تلفیقی با دست‌وپای کشیده و دم و بدن شیر مانند)</p>		<p>حرف الهاء (دریای عظیم با موجودات عجیب و غریب) (از روی متن نگاره). (اژدها با سر گرگ)</p>	
<p>موجودات غریب (سیمرغ) Strange creatures (Simorgh)</p>			
<p>نگاره‌ی کامل Full picture</p>	<p>جزئیات نگاره Drawing details</p>	<p>نگاره‌ی کامل Full picture</p>	<p>جزئیات نگاره Drawing details</p>
			
<p>فلک زحل (از روی متن نگاره). (سیمرغ)</p>		<p>درگیری سیمرغ و اژدها (از روی متن نگاره). (اژدها)</p>	
<p>موجودات غریب (دیو) Strange creatures (demons)</p>			
<p>نگاره‌ی کامل Full picture</p>	<p>جزئیات نگاره Drawing details</p>	<p>نگاره‌ی کامل Full picture</p>	<p>جزئیات نگاره Drawing details</p>
			
<p>در حدود شهر اندلس با اتفاقات و موجودات عجیب (از روی متن نگاره). (دیو)</p>		<p>موجوداتی که مردم را فریب می‌دهند (از روی متن نگاره). (دیو)</p>	
<p>دیو ترکیبی Combined demon</p>			

نگاره‌ی کامل Full picture	جزئیات نگاره Drawing details	نگاره‌ی کامل Full picture	جزئیات نگاره Drawing details
			
<p>در وصف درخت کافور و صندل در جزیره‌های سخت و تاریک و درختان واق و سگساران و مار و ... عجایب شکفت آنجا بسیار است. (طوسی، ۱۳۴۵، ۶۴۰). (دیو با ترکیب سر حیوان)</p>		<p>دیوانی که از حیل‌های خود به ابلیس گزارش می‌دادند (از روی متن نگاره). (دیو با سر حیوانات)</p>	
<p>موجودات غریب (فرشته) Strange creatures (angels)</p>			
نگاره‌ی کامل Full picture	جزئیات نگاره Drawing details	نگاره‌ی کامل Full picture	جزئیات نگاره Drawing details
			
<p>فرشته اسرافیل (از روی متن نگاره). (فرشته)</p>		<p>فرس ناس (ترکیب فرشته با حیوان)</p>	

نتیجه‌گیری

بر اساس تحلیل دادها در متن و جدول موجودات عجیب بنا بر تعریف واژه عجیب، در شش دسته جای می‌گیرند و یافته‌های آن موجودات عجیب در دو شاخه ترکیبی و تلفیقی قرار می‌گیرند. موجودات ترکیبی دارای چهار گونه است. شامل: ۱- انسانی ۲- حیوانی ۳- گیاهی ۴- صور افلاک و موجودات تلفیقی شامل دو گونه: ۱- قصص قرآنی و روایات الهی ۲- موجودات عجیب و غریب (تلفیقی) اژدها، سیمرغ، دیو و فرشته تقسیم‌بندی شده است. مجموع گونه‌های مختلف موجودات عجیب و غریب در نسخه عجایب المخلوقات طوسی (قرن ۱۰ ه.ق) را می‌توان در شش گونه دسته‌بندی کرد. ۱- پیکرگردانی انسانی ۲- پیکرگردانی حیوانی ۳- گیاهی ۴- صور افلاک ۵- قصص قرآنی و روایات الهی ۶- موجودات عجیب و غریب (تلفیقی) اژدها، سیمرغ، دیو و فرشته تقسیم‌بندی کرده است. البته بعضی از این دسته‌بندی‌ها خود به دسته‌بندی جزئی‌تری تقسیم شده‌اند که نشان از ذوق و قریحه نگارگر در ثبت رساندن هدف نویسنده است.

- ۱- پیکرگردانی انسانی: ترکیب انسان با اجزای یک حیوان ۲- ترکیب انسان با حیوانات ترکیبی ۳- انسان با تکثیر اعضا ۴- انسان با تغییر ابعاد در تناسبات
 - ۲- پیکرگردانی حیوانی: ۱- حیوانات ترکیبی (با اجزا حیوانات طبیعی) ۲- حیوانات ترکیبی با موجودات غریب ۳- حیوانات طبیعی با موجودات غریب ۴- حیوانات طبیعی با تعداد اجزا چند برابر یا بدون داشتن بخشی از اعضا طبیعی و یا بزرگتر از ابعاد طبیعی
 - ۳- گیاهی: شامل: درخت واقواق، گیاهانی با سر انسانی و حیوانی
 - ۴- صور افلاک: صور افلاکی با نقوش انسانی، صور افلاکی با نقوش جمادی
 - ۵- قصص و روایات الهی
 - ۶- موجودات غریب: موجودات غریب (تلفیقی) اژدها و سیمرغ و دیو و فرشته که هر کدام از این دست بندی شامل گونه‌های متفاوت هستند. اژدها در نسخه عجایب المخلوقات طوسی (قرن ۶ ه.ق) به شکل‌های متفاوتی ظاهر می‌شوند. گونه‌های مختلف موجودات غریب این بخش را تشکیل می‌دهد. شامل: «اژدها ماری با دو سر»، «اژدها بادست‌وپا کشیده و سم آهو و دم شیر مانند»، «اژدها با یک جفت دست‌وپا»، «اژدها با یک جفت دست‌وپا و دم و بدن شیر». همچنین دیو در گونه‌های مختلف در این دسته وجود دارد که شامل: دیو با ترکیب سر حیوانات تشکیل می‌دهند. در دسته‌بندی فرشته با گونه‌های فرشته به صورت «فرشته به صورت صفت اسرافیل»، «فرشته به صورت فرس نانس».
- در مجموع، براساس گونه‌شناسی موجودات عجیب و غریب به این نتیجه رسیدیم که عناصر عجیب و غریب دارای تنوع تصویری موجودات ترکیبی و تلفیقی بسیار است. این موجودات را می‌توان از لحاظ صورت ظاهری و شکل با تنوع‌های گوناگون ترکیبی و تلفیقی مشاهده نمود.

References

- Ajand, Yaqub. (2009). The principle of waqf in Iranian painting. *Journal of Fine Arts - Visual Arts*. (38): 5-13. [In Persian].
- [آژند، یعقوب. (۱۳۸۸). اصل واق در نقاشی ایران. نشریه هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی. (۳۸): ۵-۱۳].
- Amid, Hasan. (2029). *Farhang-e Amid: including Persian words and Arabic and European words that are expressed in Persian language and scientific and literary terms*, Tehran: Farhang-e Andishmandan. [In Persian].
- [عمید، حسن. (۱۳۸۸). فرهنگ عمید: شامل واژه‌های فارسی و لغات عربی و اروپایی مصطلح در زبان فارسی و اصطلاحات علمی و ادبی، تهران: فرهنگ اندیشمندان].
- Chevalier, Jean. Gerbran, Allen. (2000). *Culture of symbols: myths, dreams, customs, etc.*, translated and researched by Soodabeh Fazaili: Tehran, Jeyhun. [In Persian].
- [شوالیه، ژان. گربران، آلن. (۱۳۷۹). فرهنگ نمادها: اساطیر، روایاها، رسوم و ...، ترجمه و تحقیق سودابه فضایی: تهران، چیحون].
- Dehkhoda, Ali Akbar. (1994). *Dehkhoda Dictionary, First Edition*, Tehran: Tehran University Press. [In Persian].
- [دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۳). لغت‌نامه دهخدا. چاپ اول، تهران: انتشارات و چاپ دانشگاه تهران].
- Jafarian, Rasool. (2012). The concept of knowledge in Islamic civilization about the wonders of Tusi creatures. *Journal of Academic Library and Information Research*. (61): 45-78. [In Persian].
- [جعفریان، رسول. (۱۳۹۱). مفهوم دانش در تمدن اسلامی مورد عجایب المخلوقات طوسی. نشریه تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی. (۶۱): ۴۵-۷۸].
- Mehri, Fatima. (2009). *Animal Book: Zoology in Islamic Civilization*, Maaref Quarterly. (67): 44-63. [In Persian].
- [مهری، فاطمه. (۱۳۸۸). کتاب‌الحيوان: جانورشناسی در تمدن اسلامی، فصلنامه معارف. (۶۷): ۴۴-۶۳].

- Modares Sadeghi, Jafar. (1996). The Wonder Letter of Mohammad Ibn Mahmoud Hamedani from the series of books for reading texts, Research Institute of Humanities and Cultural Studies, Comprehensive Portal of Humanities, Amir Razi Central Publishing. [In Persian].
- [مدرس صادقی، جعفر. (۱۳۷۵). عجایب نامه محمد بن محمود همدانی از سری کتاب‌های بازخوانی متون، پژوهشکده علوم انسانی و مطالعات فرهنگی پرتال جامع علوم انسانی، نشر مرکزی امیر رازی].
- Qazvini, Zakaria bin Muhammad. (1904). Wonders of Creatures and Strangers of Creatures by Mohammad Nasir Khansari, Tehran: Lithography. [In Persian].
- [قزوینی، زکریا بن محمد. (۱۲۸۳). عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات به اهتمام محمد نصیر خوانساری، تهران: چاپ سنگی].
- Taheri, Alireza. (2011). The sacred tree, the speaker tree, and the process of forming the role of the waqf. Nazar Garden Magazine. (19): 43-54. [In Persian].
- [طاهری، علیرضا. (۱۳۹۰). درخت مقدس، درخت سخنگو و روند شکل‌گیری نقش واق. نشریه باغ نظر. (۱۹): ۴۳-۵۴].
- Tusi, Muhammad ibn Mahmud ibn Ahmad. (1966). The wonders of creatures and the strangeness of beings. By Manouchehr Sotoudeh, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian].
- [طوسی، محمد بن محمود بن احمد. (۱۳۴۵). عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات. به اهتمام منوچهر ستوده، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی].
- Rastegar Fasaee, Mansour. (2004). Incarnation in mythology. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian].
- [رستگار فسایی، منصور. (۱۳۸۳). پیکر گردانی در اساطیر. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی].

